

DEDE KORKUT HİKÂYELERİNDE SIFATLAR VE SIFAT TAKIMLARI

İBRAHİM ZEKİ BURDURLU

Dede Korkut hikâyelerinin yalın anlatımındaki cümlelerin yapılarını gördükten sonra cümlelerin kesin anlatımlarını oluşturan sözcüklere bakmamız gerekmektedir.

Cümlelerin sözcükleri arasında, anlatımın özelliğini saptayan ögeler arasında en başta sıfatlar ve sıfatların oluşturduğu takımlar görülüyor.

Sıfat, niteleyici ve belirtici olarak anlatıma bir renk ve belirtme katan sözcüktür. Özellikle niteleme sıfatları, anlatımda betimi belirleyen ve sınırlandıran bir ödevdedirler. Sıfat, niteleyici olarak varlıkların, cansız eşyanın her çeşit özelliğini saptar, birbirlerine benzeyenleri ayırmaya yarar.

Dede Korkut hikâyelerinin sıfatları önemli bir özellik göstermektedir. Belirtme sıfatlarını (işaret, sayı, soru, belgisiz) bir yana bırakarak pek önemli bir anlatım ayrıntısı olan niteleme sıfatlarına bakalım.

Dede Korkut'un anlatımı yalındır, gerçektir. Türk yaşamının devinimini çok güzel, kısa, renkli, kıvrak, basit cümlelerle anlatan bu hikâyelerin üslûbunda gereksiz olan öge, öbek yoktur. Doğal olanların dışında, hiç bir doldurma söz sanatına yer vermeyen bu anlatımda, yalnız varlıkların niteledikleri, doğal durumlarına göre saptanmıştır. Sıfatlar, gereksiz, fazla, aşırı değildir. Yalnız nitelemek, yerinde, doğal olanı nitelemek için kullanılmıştır.

Bu arada şunu hemen belirtmeliyiz: Dede Korkut hikâyeleri, destan-hikâyelerdir; olayları içinde yer yer masal olayları, anlatımında da az da olsa yer yer masal anlatımı vardır. Masal anlatımı bulunan bölümlerinde kalıplaşmış olarak kullanılan niteleme sıfatlarını ilerde göstereceğimiz sıfatlardan ayırmak istiyoruz. Kalıplaşmış olarak her hikâyenin belli konularında niteleyici olarak kullanılan bu sıfatlar, yalnız masalımsı olaylar ve o olayların anlatımı için önemlidir ama üstün seçkinlikleri yoktur. Bunlardan bazı örnekler görelim:

“Dağ” bu hikâyelerde önemli bir doğa ayrıntısıdır. Dağı, bu anlatım, şu sıfatlarla nitelemektedir:

Karşı yatan kara dağ

Göğsü güzel kaba dağ

Irgap ırgap kara dağ

ala dağ

“At” da önemli bir hikâye kahramanıdır. Değişik hikâyelerde “at” şu niteleme sıfatlarıyla nitelenmektedir:

bedevi at, kara kazlık at, boyu uzun bedevi at, tavla tavla şahbaz at, aygır at, ak boz at.

“Tanrı” sözcüğü, hikâyelerin değişik yerlerinde, özellikle dua bölümlerinde sık sık geçer. “Tanrı”nın sıfatlarında yabancı sözcükler kabarık durumdadır:

Yüce Tanrı, cebbar Tanrı, settar Tanrı, kaadir Tanrı, görklü Tanrı, ulu Tanrı, aziz Tanrı, kahhar Tanrı.

“Su” da önemli bir ayrıntıdır. Hikâyelerde su adı, yeri gelip anılınca şöyle nitelenmektedir:

arı su, kanlı kara su, görklü su, soğuk soğuk su, akıntılı su, büyük büyük su, aygır gözlü su.

Hikâyelerin kahramanı olan ya da hikâyelerin içinde ikinci, üçüncü önemli kişi olarak geçen “yiğit” niteleme sıfatı, isim olarak kullanıldığı zaman, şu niteleme sıfatlarıyla nitelenmektedir:

şah yiğit, şahbaz yiğit, koç yiğit, kara gözlü yiğit, işlemeli donlu yiğit.

Bu sıfat takımlarını çoğaltabiliriz, yalnız bizim üzerinde durduğumuz konu bunlar değil, daha çok çeşitli öğeleri niteleyen sıfatlardır.

1) Basit niteleme sıfatları:

Basit niteleme sıfatlarında yapı bakımından önemli bir özellik yoktur. Yalnız anlatımın duru kalmasını sağlayan bu sıfat takımlarında görülen doğallık, dikkatimizi çekmektedir. En belirli nitelikleriyle nitelenen varlıklara, örneklerle şöyle bir bakalım:

ala sayvan, ipek halı, ak otağ, kızıl otağ, kara otağ, kara keçe, kara koyun, alçak kişi, dar ağız, al yanak, kaba ökçe, öz kılıç, öz gövde, acı söz, iç Oğuz, deli dündar, bol akça, dar karın, arı su, ince bel, kırmızı kaftan, güzel yer.

Bu niteleme sıfatları on iki hikâyede de ayrı ayrı yerlerde kullanılmışlar- sa da belli varlıkları nitelemek için, hiç bir değişiklik yapılmadan çeşitli yer- lerde tekrar tekrar kullanılmışlardır.

2) Türemiş niteleme sıfatları:

Türemiş niteleme sıfatları da basitler gibi kullanılmıştır. Bunların yapı durumları dilbilgisi için önemlidir. Örneklerle durumu saptayalım:

ala sayvan, çatma kaş, alca kan, kolca kopuz, karanlık gece, akça ten, tatlı can, tüylü kuş, kaygılı çoban, şakmaklı çoban, karıcık ana, azgın kâfir, alaca at, yanık ciğer, derneksiz kâfir, görklü su, erdemli kulak, yanmış arpa, güçlü er, kuv- vetli çay, uzun pınar.

Bu tamlamalarda doğadaki gerçek durumla, yazarın, söyleyenin görü- şüne göre saptanan nitelik olduğu gibi söylenmiştir. Sıfatların isimlere kat- tıkları nitelik, gerçeğe uygun olan bir anlatımın doğal ayrıntılarıdır. Bunlar- da aşırı bir durum görülmemektedir.

3) *Kuralla yapılmış bileşik sıfatlar:*

Sıfat takımlarına ekler ulanarak yapılan bileşik sıfatlar gerek yapıları, gerekse nitelirmede yarattıkları anlam bakımından önemlidir. XIV. yüzyıl Türkçesindeki bu biçim yapılarına çok güzel örnek olan bu sıfatlardan bazı örnekler görelim:

sakalı uzun tat eri, *ak sakallı* koca; *ak bürçekli* ana; *göğsü güzel* kaba dağ; *kara donlu*, *azgın dinli* kâfir; *boz atlı* aygır; *ak tozluca* katı yay; *doksan başlı* ev; *dokuz kara gözlü* hûb; *saçı ardına örülü* hûb; *kara saçlı alaca atlı* kâfir; *eğri başlı* çöğen; *kara gözlü* kız; *sası dinli* kâfir; *ala gözlü kırk* yiğit; *kara gözlü* yiğit; *altın küpeli kalabalık* Oğuz beyleri; *akça yüzlü* ana; *al kanatlı* azrail; *sarı donlu* Salcan Hatun; *kara şapkalı*, *ala gözlü* kız; *ak dudaklı* gelin; *altın işlemeli* elbise; *kırk oynaslı* Fatma.

Bu bileşik sıfatların kimi bir sıfat tamlamasına ek getirilerek (kara göz+lü; akça yüz+lü; ak toz+lu+ca) kimi de sıfat takımı sözcüklerinin belirlenle belirtilenin yerleri değiştirilerek (sakalı uzun, göğsü güzel, saç örülü) yapılmış sıfatlardır. Bunların bazıları arasına başka sözcükler girmiştir: (ak toz+lu+ca katı yay; saç ardına örülü, örgü+lü) takımlarında "katı, ardına" sözcükleri kuralla yapılmış bileşik sıfatlara eklenmiş sözcüklerdir.

Bu takımlarda da doğallığın dışında bir nitelendirme durumu yoktur. Kurallarla yapılmış bileşik sıfatlar, doğal nitelikleri olduğu gibi vermektedir.

4) *Sözcük yinelemesiyle yapılmış pekiştirilmiş sıfatlar:*

Bir isim ve bir sıfatı yinelemekle yapılan sıfatlarda anlamı güçlendirme amacı vardır; böyle yapıllara pekiştirme diyoruz. Dede Korkut hikâyelerinde böyle sıfatlar da var. Örneklere bakalım:

salkım salkım tan yelleri; *kuru kuru* çay; *tavla tavla* şahbaz at; *katar katar* kızıl deve; *kıyma kıyma* ak et; *büyük büyük* su; *kara kara* deniz; *kutlu kutlu* ırmak; *ala ala* gönderler; *açık açık* meydan; *kunt kunt* bilek; *ırgap ırgap* kara dağ; *kanlı kanlı* su; *gümbür gümbür* nekkâre; *soğuk soğuk* pınar; *dolap dolap* ak süt; *yalap yalap yalabıyan* ince don; *kara kara* dağlar.

Daha çok sıfatların (kuru, büyük, kutlu, soğuk...), daha az isimlerin (salkım, dolap, tavla, katar...) yinelenmesiyle bazı durumları daha da göz önünde canlandıran anlatımında ayrıca bir musiki gücü de vardır. Çoğunluğunu somut adların oluşturduğu bu yapıllarda, pek çok sıfat da somut nitelikleri vermektedir. Nitelenen doğa ayrıntıları (ırmak, deniz, dağ) ve çeşitli varlıklar (at, yel, çay, pınar) somutturlar. Somut adların bu denli somut sıfatlarla nitelenmeleri, önemli bir anlatım özelliğidir.

5) *Eksiz isim takımı durumuyla nitelendirme:*

Eksiz isim takımı durumunda olanlarda belirten yerinde olan isim nitelendiricidir. Bu biçim kuruluşlara Dede Korkut'ta da rastlıyoruz:

altın ayak, altın akça, altın beşik, tunç boru, ipek halıçe, demir don, kıl sicim, elmas cıda.

Eksiz isim tamlaması olan bu takımlarda birinci adlar niteleyici ödevleriyle kendilerinden sonra gelen somut adların nelerden yapıldığını (akça, boru, sicim...) bildirirken onlara ayrı bir değer de katmaktadır.

6) *Arapça sıfatlarla yapılmış takımlar:*

Dede Korkut'ta yabancı dillerden dilimize girmiş sözcükler çok azdır. Bunlar arasında sıfat olanlar da azdır. Daha çok hikâyelerin dua bölümlerinde Tanrı'yı nitelemek için kullanılan sıfatlar dikkati çekiyor:

bedevi at, fani dünya, kaadir Tanrı, aziz Tanrı, cebbar Tanrı, settar Tanrı, kahhar Tanrı.

7) *Farsça sıfatlarla yapılmış takımlar:*

şahbaz at, húb yiğit, haramzade oğlan.

8) *Renklerle yapılmış takımlar:*

Dede Korkut hikâyelerinde niteleyici olan renkler önemli bir yer tutuyor. Dış evrenin durumlarını, kişilerin niteliklerini renklerle saptayan bu eserde, daha çok doğanın renkleri egemendir. Çadır yaşamı içinde bulunan Türk'ün göçebe, savaş yaşamı doğa içindedir ve Türk her gün, kentlerin dışında doğayla başbaşadır. Anlatımda görülen doğanın ayrıntılarının çokluğu bundandır. Dağlar, ormanlar, dereler, yaylalar, çiçekler gerçek renkleriyle anlatıma sinmiş durumdadırlar. Renklerden en çok ak, kara, al kullanılmıştır. Bu renkler sıfat olarak gelişigüzel değil tam yerlerinde görülmektedir:

ala sayvan, kızıl otağ, al yanak, alca kan, ak meydan, akça ten, boz at, konur (koyu kırmızı) at, alaca at, apalaca kalkan, sarı donlu kız.

Bunlar içinde en çok kullanılan renk "kara"dır:

kara deniz, kara baht, kara kan, kara akşam, kara dağ, kara kıl, kara domuz.

Hikâyelerde niteleme sıfatlarının daha çok somut nitelikleri belirttiklerini görüyoruz. Dış evrenin tüm niteliklerinden olaylara, durumlara, kişilere göre yarayanlarını alan Dede Korkut'ta soyut niteliklerin az belirtildiğini görüyoruz. Niteleme sıfatları özellikle somut varlıkları, durumları, eşyaları, kişileri niteleme görevindedir:

dar ağız, kaba ökçe, katı taş, duru sular, ak süt, karanlık akşam, kara bağır, kara inek, alar sabah, kaba âlem, ak bürçekli ana, kızıl deve.

Soyut kavramları niteleyen sıfatlar da var. Bunlardan da birkaç örnek görelim:

kara ayıp, acı söz, yüce Tanrı, tatlı can, kaadir Tanrı, kara haber, aziz Tanrı, arı iman, al kanath azrail.

Kendileri soyut kavramda olan niteleme sıfatları, mecaz anlam da kazarak niteleme ödevindedir. Bu çeşit takımlar da var:

alçak kişi, *kaygılı* çoban, *acı* tırnak, *ulu* kızkardeş, *kalın* Oğuz beyleri, *görklü* Muhammet, *ak* alın, *ağır*, *ulu* divan, *şah* yiğit, *alp* ozanlar, *görklü* gelin.

Yukarıdaki tüm örnekler bize Dede Korkut hikâyelerinin anlatım özelliğinin bir ayrıntısını veriyor: XV. yüzyılda arı, duru, öz Türkçeyle yazılmış olan bu anıt eserde, düz, dolaysız, gerçek bir anlatım vardır. Doğal mecazlar ve doğal sanatlarla oluşan anlatımda niteleme sıfatları kimi yerlerde tam yerinde olumlu bir ödev nedeniyle, kimi yerlerde de sözgelışı, masal anlatımında uygun olduğu, gerektiği için kullanılmıştır.

Cümle yapılarında Türkçemizin arı özelliğini gördüğümüz bu hikâyelerde düz, yalın anlatım önem kazanmıştır. Çünkü, destan-hikâye, bir olay akışıdır. Olay akışında uzun betimler yoktur. Uzun betimler, hatta kısıları da olmadığı için sıfatlar az kullanılmıştır. Niteleme sıfatlarının yalnız gerekli yerlerde kullanılması, anlatımı yalınlık yönünden güçlendirmiş, devinim bölümlerinde de niteleme, somutları ve gerçek iç özellikleri niteleyerek anlatımı ağırlaştırmamıştır. Bu, uçarı, duru anlatımdaki sıfatlar da ayrıca bir önem taşımaktadır.

GÜZEL SANATLAR TERİMLERİ SÖZLÜĞÜ

Adnan Turani

Basılıyor

AĞAÇIŞLERİ TERİMLERİ SÖZLÜĞÜ

Nazım Şanıvar

Basılıyor

DİL DEVRİMİZ

Emin Özdemir

Yeni Çıktı

2 lira
